

Свилен Станчев

ПРАГМАТИЧНИ АСПЕКТИ НА ПАСИВА
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ И АНГЛИЙСКИ ЕЗИК
И БЪЛГАРСКОТО УДВОЕНО ДОПЪЛНЕНИЕ

Може да се приеме, че основният прагматично неутрален модел на изказа в съвременния български език структурно се определя като “подлог (С) – сказуемо (П) – допълнение (О)”, а от гледна точка на актуалното членение на изречението – “тема – рема”. От семантично-функционална гледна точка основната матрица е “агенс – паиенс”. Видно е, че при този модел изходна точка за израждане на изказа е агенсът - подлог - тема в начална предглаголна позиция, паиенсът - допълнение в следглаголна позиция и рема в края на езиковия изказ, напр.:

(1) А: Ти къде видя моя приятел?

Б: [Аз_(с) видях_(п) твоя приятел_(о)] _{Тема} [на брега]_{Рема}

Възможностите за прагматично обусловени отклонения от тази основна схема в българския език с неговия свободен словоред са многообразни, но те се свеждат до две основни езикови средства – а) промяна на диатезата от пасив в актив¹; б) дислокация на изреченски компоненти от характерната им позиция спрямо глаголният център, обикновено от следглаголна в предглаголна позиция (напр. дислокация на допълнението в предглаголна позиция).

Известно е, че използването на пасива като езиково средство най-често се предопределя от намерението да се промени прагматичното структуриране на изказа, като на преден план се извеждат “по-второстепенни” участници в глаголното действие – паиенсът и реципиентът, а обичайно централният участник – агенсът, се поставя на втори план или поради своята несъщественост за комуникативния акт, или поради комуникативно обусловено намерение на говорещия за неговото омаловажаване. От синтактична гледна точка това намира изражение както в промяна на словоредата – паиенсът и реципиентът се извеждат в начална позиция, а агенсът преминава в следглаголна позиция, така и структурно – паиенсът и реципиентът се изразяват като подлог, а агенсът се изразява като агентивно допълнение, напр.: (2)

а) Трима братя построиха къщата на кръстопътя миналата година.

б) Къщата на кръстопътя беше построена миналата година от прима братя.

Въпреки че комуникативното членение на изречението е тясно свързано с интонационния контур и детайлното описание на интонационно обусловената вариативност в случаи като (2 а и б) би излязло извън рамките на това кратко изложение, смятам, че може да се отбележи, че комуникативно най-значимата (фокусна) част от изказа се изразява като кулминация в края (срвн. 2б и 2в). Необходимо е също така да се отбележи, че разграничението между тема и рема е по-сложно от разграничението между стара (позната) и нова информация. По-скоро би могло в изказа да се набележат две полета – стара, вече въведена в дискурса, позната по един или друг начин информация, от една страна, и нова, прибавена, неизводима пряко или косвено информация, от друга². В рамките на всяко от тези полета може да се говори за различни подполета, като напр. тема, подтема, въвеждаща рема, контрастна рема и т. н., но този въпрос заслужава по-подробно изследване, особено при свободния български словоред.

За целите на това изследване ще се спра на някои особености на езиковия изказ в началната, предглаголна част на изказа, която, както вече споменах, в интонационно неутралния случай е обичайната позиция на тематизираните конститuentи. Известен факт е, че във връзка с почти пълното отсъствие на глаголна флексия словоредът в английския език (който, както и българският, е аналитичен език) е в значителна степен по-фиксиран от словореда в българския и подлогът (ако е необходимо – формален) е задължителен елемент на изречението. Това прави определянето на основния словореден модел сравнително безпроблемно:

“Subject – Predicate – Object”

Отклоненията от тази основна схема в интонационно неутралното разказно изречение се сигнализират или чрез специална фокусна конструкция *It is... that/who(m) ...*, напр. “It is the man that I saw”, или чрез инверсия в субектно-предикатната връзка, напр. “Not a man did I see”³. Основната особеност на английския език в този аспект е, че тъй като подлогът е в много по-голяма степен отколкото в българския фиксиран в предглаголна позиция (като се изключат напр. гореспоменатите случаи на дислокационна инверсия), комуникативно обусловените промени в темо-ремната конфигурация до голяма степен са ограничени до промени в диатезата, или казано с други думи, възможностите за тематизиране на определен елемент в началната част на изречението в английския са свързани с кодирането на различни семантични роли като подлог на изречението и свързаните с това промени в семантично-функционалната конфигурация на изречението. Вероятно във връзка с тази особеност на английския език може да се обясни по-широкият обхват на подлога по отношение на изразените в него семантични роли. Докато в българския език семантичните роли на подлога се свеждат до агенс и пациенс съответно в деятелен и страдателен залог, в английския те се простират от агенс до реципиент и дори локус (място)⁴, напр.:

- 3) а) They gave the girl a book. – подлог агенс
 б) A book was given to the girl. – подлог паиенс
 в) The girl was given a book. – подлог реципиент
 г) This bed has been slept in by Napoleon. – подлог локус

Видно е, че английският пасив предлага по-широки възможности за тематизиране на семантични роли в сравнение с българския, обяснение за което, както вече отбелязах, може да се търси в оскъзната система на глаголна флексия в съвременния английски език и произтичащия от това фиксиран словореден модел. В разработената от Симон Дик функционална граматика е установена типологична тенденция за йерархия на семантичните роли по отношение на тяхната “централност” по отношение на префикацията⁵:

(4) Ag > Go > Rec > Ben > Instr > Loc > Temp т. е.

агенс > паиенс > реципиент > бенефициент > инструмент > локус (място)
 > темпус (време)

Във връзка с тази йерархия на семантичните роли е възможно да се определят възможностите на всеки отделен език за изразяване (кодиране) на различни семантични роли в подлога. Стоящата пред знака “>” роля е “по-централна” за префикацията отколкото стоящата след този знак, т. е., ако гаден език може хипотетично да кодира като подлог само една семантична роля, тя ще бъде най-основната – агенс, ако са две – агенс и паиенс, и т. н. Движейки се по скалата на йерархията за гаден език, се стига до един граничен праг (cut-off point) на възможностите за кодиране на семантични роли в подлога. Като се вземат предвид тези постановки на функционалната граматика, може да се направи интересна съпоставка между българския и английския:

(5) за българския: агенс > паиенс > // реципиент...

за английския⁶ Ag > Go > Rec > Ben > Instr > Loc > Temp //.

(Граничният праг е отбелязан с “//”.) Видно е, че в английския език пасивът дава значително по-широки възможности за промени в диатезата, отколкото в българския.

Естествено тук възниква въпросът за начините, които ще се използват в българския език за изграждане на изказа при различни конфигурации на семантичните роли. Може би на това място трябва да се изясни отношението между подлога и темата на изречението. Без да се впускаме в пространни теоретични разяснения, за целите на настоящото описание може да се приемат следните установени в езиковедската литература становища: подлогът е синтактична роля на изреченски елемент, който е изходната точка на изказа, това, което сказуемото охарактеризира и описва, което синтактично се съгласува със сказуемото⁷; в английския език подлогът се дианостицира и по началното си положение в изречението, което не може да се твърди за българския с неговия свободен словоред. Съществува определена връзка между “подлог” и “тема” доколко, доколкото граматичният подлог като изходна точка в изказа е обикновено част от вече

позната, "стара" информация. И в българския, и в английския комуникативно неутрален словоред типичното място на темата е в началото на изречението. Поради фиксираната начална позиция на подлога в английското изречение следва, че обикновено в този език подлогът и темата съвпадат (или поне подлогът е част от темата). Поради свободния словоред в българския това далеч не винаги е така. Българският език дава възможност в предлагодна позиция без промяна в залоговата конфигурация да се тематизира не само подлогът, но и допълнението:

(6) А: Какво направихте (вие) с колата?

Б: Ние продадохме колата на един непознат. – подлог-тема

В: Колата я продадохме на един непознат. – допълнение-тема

Не само прякото, но и предложното допълнение може да се тематизира в начална позиция:

(7) На твоя приятел му предложиха място в института.

От примери (6 В) и (7) е видно, че избеждането на допълнението в начална позиция е свързано с характерното не само за българския, но и за балканските и романските езици като цяло удвояване на допълнението. Поради ограничения обем на това изследване, а и поради това, че съществува в основни линии аналогичност при удвояването на прякото и на предложното дателно допълнение, тук ще обърна внимание на удвоеното пряко допълнение в българския език.

Удвояването на допълнението е свързано с изместването на последното от характерната му следлагодна позиция в начална позиция. Че удвояването не се обуславя от тематизирането на допълнението в първата изреченска позиция, а по-скоро в която и да е по ред от началото на изречението предлагодна позиция, може да се илюстрира със следния пример:

(8) а) Ние колата я продадохме на един непознат.

б) Колата ние я продадохме на един непознат.

Както (6 В.), така и (8а, б) са вариативни отговори на (6 А.); където и подлогът, и допълнението са в предлагодна позиция. Комуникативно и подлогът, и допълнението са позната, стара информация. Съществен е въпросът дали цялата позната информация в изказа или само неин отделен компонент ще се определи като тема, т. е. дали за тема ще се приеме само един елемент на изказа, или е възможно да се говори за множествена тема. В гореспоменатата функционална граматика се дефинира специална начална позиция в изречението Р1, в която определен изреченски елемент получава по-специален, проминентен комуникативен статус⁸. От тази гледна точка "тема" в тесния смисъл на думата ще бъде само изнесенят в Р1 изреченски елемент и трябва да се прави разграничение между тема и тематична (стара) информация.

В комуникативен план съществува връзка между структурите с удвояно допълнение (СУД) и страдателния залог, напр.:

(9) а) Проекта го разработиха трима инженери. – СУД

б) Проектът беше разработен от трима инженери. – пасив

Въпреки разликите в глаголната морфология, и двата типа конструкции служат за тематизиране на обекта на действието – пациенса. Подобие то в прагматиката на двете конструкции обаче е свързано с различно съотношение между семантичните роли и синтактичните функции – при деятелно-залоговата СУД тематизирането на пациенса в начална позиция се постига без промяна в диатезата “подлог – агенс, пряко допълнение – пациенс”, но за сметка на отклонение от основния словореден модел С - П - О --> О - П - С (вж. (1)), докато при страдателно-залоговото изречение синтактичната структура С - П - О остава непроменена, но се променя диатезата, като в подлога се изразява не агенсът, а пациенсът, при което самият агенс “отстъпва” на втори комуникативен план и се изразява в (често изпускано) предложно допълнение. Това може да се представи по следния начин:

(10)

а) [пациенс-допълнение]_{Тема} – предикат – [агенс-подлог]_{Рема}

б) [пациенс-подлог]_{Тема} – предикат – [агенс-предл. доп.]_{Рема}

където а) се отнася за СУД, а б) за страдателно-залоговата конструкция.

Съпоставката става още по-интересна, ако се вземе предвид, че страдателно-залоговата морфология на българския език включва и структурите със се^о, напр.:

(11) Проектът се разработва от трима инженери

(сравн. с **Проекта го разработват трима инженери.**)

Понеже и се, и кратката местоименна форма при СУД са енклитики, смятам, че може да се проследи ролята на тези форми като цяло при актуалното членение на изречението, но това е тема за едно отделно изследване.

Една от основните аксиоми в езикознанието е, че езикът е икономична система, т. е. не е допустимо съществуването на две (или повече) езикови средства с абсолютно еднаква дистрибуция в езиковата система. Като се изхожда от тази постановка, би следвало да се търси различната обусловеност при употребата на комуникативно аналогичните СУД и страдателния залог. Смятам, че един от основните фактори за употребата на СУД са случаите, когато по една или друга семантична или структурна причина употребата на страдателно-залоговата конструкция е неприемлива, напр.:

(12) а) Петър го познават в този град. – СУД

но не б) *Петър е познван / се познава в този град.

Налага се заключението, че употребата на СУД може да бъде или като флукуативен вариант (вж. (9)), или като заместител по необходимост (вж. (12)) на страдателно-залоговата конструкция за постигане на аналогичен комуникативен ефект – тематизиране на неагентивна семантична роля (най-често пациенса). Конкретните фактори, които обуславят прагматичния избор между едната и другата конструкция, могат да бъдат обект на отделно изследване, основано на достатъчно представителен корпус от езиков материал.

В съпоставителен план с английския език смятам, че българските СУД функционират като един вид прагматично разширение на ограничените по своя обхват страдателно-залогови конструкции за постигане на такова комуникативно структуриране на изказа в българския, каквото в английския е възможно чрез страдателно-залогова конструкция, напр.:

(13) а) The new secretary is being shown the office at the moment.

б) На новата секретарка ѝ показват офиса в момента.

но не и в) *На новата секретарка е / бива показан офисът в момента.

но пък г) На новата секретарка ѝ се показва офисът в момента.

Както се вижда от (13 в), дори и страдателно-залоговата структура става приемлива при удвояване на допълнението, т. е. тематизирането на не-подлог в начална позиция независимо от залога определено е съпроводено с удвояване.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съпоставката между българския и английския пасив показва, че последният е със значително по-широки възможности за конфигурация на семантичните роли спрямо синтактичната функция подлог. Българският пасив дава възможност за изразяване в подлога на пациенс, но не и на реципиент, локус и пр., което в английския е регулярно продуктивен модел. Освен това употребата на страдателния залог в българския език е ограничена и в зависимост от семантичните характеристики на глагола, а и от редица други фактори, които не са обект на настоящото изследване.

Структурите с удвоено допълнение в българския език функционират комуникативно като "разширение" на пасива и дават възможности за тематизиране в предглаголна позиция на неагентивни семантични роли (обикновено пациенс, но и реципиент) без промяна в диатезата. По този начин СУД в българския език са прагматично комплементарна структура на страдателно-залоговите конструкции и комбинацията от двете позволява постигането на същия комуникативен ефект, както на страдателните конструкции в английския език. Това явление е още една проява на общоезиковата тенденция ограниченията в една област на системата да се компенсират от разширени възможности в друга. Междуетиковото съпоставително изследване (в нашия случай между английския и българския език) дава отлични възможности за очертаването на такива тенденции в индивидуалните езици.

БЕЛЕЖКИ

¹ Тук ще използвам опозицията "пасив – актив" за описание на семантичната роля на подлога "агенс – пациенс", като запазвам основната употреба на понятието "залог" да се отнася до зореспоненатото разграничение в морфологията на глаголната форма.

² От тази гледна точка в полето на "старата информация" могат да попаднат случаи като студентите от следния изказ: Вчера проведохме изпита, но студентите не бяха подготвени.

³ Конкретните случаи на инверсия и вариативност в английския словоред са подробно описани във всяка стандартна граматика на английския език, вж. напр.: **D. Spasov**. *The Verb in the Structure of English*. Sofia, Nauka i izkoustvo, 1978, 53–57.

⁴ Не ми е известен установен в българското езиковане термин за тази семантична роля.

⁵ Вж. Дик 1981: **Simon C. Dik**. *Functional Grammar*. Publications in Language Series 7. Dordrecht-Holland / Cinnaminson – U.S.A.: Foris Publications 1981, 69–77.

⁶ Въпреки че Дик (op. cit.) определя граничния праг за английски go Rec (преди Ven), смятам, че някои факти (напр. съгласуването подлог – глагол) дават възможност да се приеме, че и Ven, Instr, Loc, Temp могат (макар и в ограничени случаи) да функционират като подлог (вж. напр. (3z)).

⁷ Именно този признак дава основание да се приеме, че "the room" в *The room has been lived in by many people* е подлог, но не и "в стаята" от изречението "В стаята е живяно от много хора".

⁸ Вж. С. Дик. Цит. съч., 178–183.

⁹ Тук няма да се спирам на особеностите в употребата на причастния пасив в съпоставка със "се-конструкциите".